

Godsdienst en geboorte bij rurale protestanten en katholieken in Oost-Vlaanderen (1846-1910)

SARAH MOREELS

Doctoraatsbursaal FWO Vlaanderen – Katholieke Universiteit Leuven

1. INLEIDING

Eén van de belangrijkste sociale veranderingen in de 19de eeuw was de demografische transitie, de overgang van (gematigd) hoge naar lage sterfte- en geboortecijfers. Eerst daalden de sterftcijfers (al vanaf het midden van de 18de eeuw), later ook de geboortecijfers (vaak vanaf het midden van de 19de eeuw). Ten opzichte van onder meer Engeland en Frankrijk, startte de daling van de geboortecijfers in België vrij laat, namelijk pas vanaf 1875 (Chesnais, 2000, 224-226). Omstreeks het midden van de 20ste eeuw was de demografische transitie voltooid in Europa.

Er zijn ruwweg twee grote verklaringsmodellen voor de daling van de vruchtbaarheid. In de klassieke demografische transitietheorie wordt de nadruk gelegd op economisch-structurele factoren, zoals de economische modernisering, de industrialisering en de urbanisatie. Onderzoek in de jaren 1970 en 1980 toonde echter aan dat deze verklaring vaak te kort schiet (Coale, 1986). Ook culturele factoren, zoals taal, godsdienst of etniciteit, hebben een invloed op de timing en de snelheid van de vruchtbaarheidsdaling (Lesthaeghe, 1977; Watkins, 1991). De cultuurelementen hebben dus waarschijnlijk een belangrijker rol gespeeld tijdens de daling van de vruchtbaarheid dan de klassieke theorie beklemtoont (Lesthaeghe & Wilson, 1986, 289-290).

In dit onderzoek wordt nagegaan of godsdienst een invloed had op de daling van de vruchtbaarheid tijdens de tweede helft van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw. Concreet gaat het om de vergelijking van de evolutie van de vruchtbaarheid in een protestantse gemeente (Korsele) en in een katholieke gemeente (Paulatem) in de provincie Oost-Vlaanderen. De kleine protestantse gemeente Korsele levert een sociaal laboratorium om het effect van religieuze denominatie op de vruchtbaarheid empirisch te onderzoeken. Via een specifieke historisch-demografische onderzoeksmethodiek, namelijk gezinsreconstructie, worden de determinanten van de vruchtbaarheid bij de

protestantse en katholieke bevolking onderzocht, en dit zowel op beschrijvend als op verklarend niveau. De aspecten die betrekking hebben op het starten (de gemiddelde eerstehuwelijksleeftijd), op het spreiden (de lengte van de geboorte-intervallen) en op het beëindigen van de vruchtbaarheid worden uitvoerig behandeld. Het onderzoek heeft betrekking op de periode 1846 en 1910, het gaat dus zowel om de periode vóór als tijdens de daling van de vruchtbaarheid. Dit is het eerste empirisch-vergelijkend onderzoek in België naar het demografisch gedrag tussen verschillende religieuze groeperingen. Analoog onderzoek werd reeds verricht in andere West-Europese landen en Canada (Derosas & Van Poppel, 2006).

2. INVLOED VAN GODSDIENST OP DE DALING VAN DE VRUCHTBAARHEID TIJDENS DE 19DE EEUW

2.1. Directe en indirecte determinanten van vruchtbaarheid

Om een geboorte tot stand te brengen, zijn drie stappen noodzakelijk en voldoende. Er moet geslachtsgemeenschap zijn, de geslachtsgemeenschap moet tot conceptie leiden en de zwangerschap moet voldragen worden. Alle biologische en sociale factoren die het al dan niet zetten van deze drie stappen mechanisch beïnvloeden, worden de 'directe determinanten van de vruchtbaarheid' genoemd. De vruchtbaarheid wordt rechtstreeks beïnvloed door zeven directe determinanten:

- 1) de start van de vruchtbaarheid, ten vroegste op de menarcheleeftijd;
- 2) het einde van de vruchtbare levensfase, ten laatste bij de intrede van de definitieve steriliteit;
- 3) de wachttijd tot conceptie, in sterke mate beïnvloed door de coïtale frequentie;
- 4) de infertiliteit na de bevalling (*postpartum amenorroe*), in sterke mate beïnvloed door de borstvoedingspraktijk;
- 5) spontane baarmoedersterfte;
- 6) abortus provocatus;
- 7) de aan- of afwezigheid en de effectiviteit van contraceptiva (Bongaarts, 1978, 105-132).

De directe determinanten hebben een invloed op het starten, spreiden en stoppen van de vruchtbaarheid (Van Bavel, 2002, 22-25). De menarcheleeftijd en de aanvang van de menopauze bepalen in sterke mate de lengte

van de vruchtbare levensfase van de vrouw (Mosley, 1979, 87-90). De lengte van de geboorte-intervallen wordt bepaald door de vijf andere determinanten. Wanneer de vruchtbaarheid beïnvloed wordt door abortus provocatus of contraceptie, is er sprake van gecontroleerde vruchtbaarheid. Indien de vruchtbaarheid niet bepaald wordt door de vruchtbaarheidscontrole van de zesde en de zevende determinant, wordt gesproken over natuurlijke vruchtbaarheid (Henry, 1953, 135).

In het werk van Davis en Blake (1956) werd gesteld dat de directe determinanten van de vruchtbaarheid kunnen beschouwd worden als de intermediaire variabelen tussen de onafhankelijke of indirecte determinanten en de afhankelijke variabele 'vruchtbaarheid'. De indirecte determinanten van de vruchtbaarheid omvatten alle socio-economische, culturele en omgevingsvariabelen. Deze indirecte determinanten oefenen, via de directe determinanten van de vruchtbaarheid, hun invloed uit op de vruchtbaarheid (Bongaarts, 1978, 105-106).

2.2. Godsdienst en demografisch gedrag

McQuillan (1999) stelt dat het protestantisme en het katholicisme een verschillende invloed kunnen hebben op het demografisch gedrag van mensen. Volgens McQuillan (2004) verklaren drie factoren het verschil in vruchtbaarheid: de religieuze waarden en normen, de religieuze instituties en de religieuze identificatie. De drie voorwaarden die centraal staan in zijn werk worden hieronder in relatie gebracht met de protestantse en de katholieke geloofsgemeenschap tijdens de 19de en eerste helft van de 20ste eeuw.

2.2.1. *Religieuze doctrine*

Morele codes die verspreid worden door godsdienstige geloofsgemeenschappen, vormen een leidraad voor het menselijk gedrag. De geloofsgemeenschappen richten hun aandacht voornamelijk op de plaats van het gezin in de samenleving, op de rol van man en vrouw en op thema's die handelen over seksualiteit. Godsdienst brengt dus waarden en normen ter sprake die, direct of indirect, een invloed uitoefenen op de directe determinanten van de vruchtbaarheid (McQuillan, 2004, 27).

De religieuze doctrine komt tot uiting op het vlak van de familieordening en de seksuele relaties (McQuillan, 1999, 8-10). Tijdens de 19de en het begin van de 20ste eeuw werd de toegang tot relatievorming en seksueel gedrag

onder meer bepaald door de religieuze waarden en normen. Van de aanstaande verloofden werd verwacht dat ze zich bij hun parochiepriester (bij voorkeur die van de bruid) zouden aanbieden voor het huwelijksexamen. Bij deze ondervraging werd gepeild naar de ernst van de huwelijksintenties en de kennis van de catechismus van beide verloofden. Na dit huwelijksexamen werd de aanstaande huwelijksverbintenis gedurende drie zondagen in de kerk afgeroepen (Storme, 1992, 315-348). Volgens de Tridentijnse voorschriften kon er niet gehuwd worden tijdens de advent, de vasten of met Allerzielen (De Maeyer, 2000, 38-39). Dit kerkelijk verbod werd min of meer nageleefd door de verloofden. Toch blijkt dat de houding van de clerus tegenover vasten- en adventshuwelijken varieerde van periode tot periode en van regio tot regio (Matthijs & Van De Putte, 2001).

In het katholicisme stonden de contacten tussen jongeren van beide seksen en zeker de relatievorming tijdens de 19de eeuw uitsluitend in het teken van een aanstaand huwelijk. Van de ouders werd verwacht dat ze de zoektocht naar een partner zouden begeleiden. Eveneens moesten de ouders zorgen dat de verkering van hun zoon/dochter binnen de perken van de burgerlijke fatsoensnormen werd gehouden (De Maeyer, 2000, 38). Voorhuwelijkse seksuele betrekkingen waren in het rooms-katholieke geloof verboden en het voortbrengen van kinderen buiten een relatief stabiel seksueel partnerschap werd niet aanvaard (Flandrin, 1984, 202; Storme, 1992, 349-377; Thornton, William & Daniel, 1992; McQuillan, 1999).

De wachttijd tot conceptie wordt eveneens beïnvloed door godsdienstige opvattingen (McQuillan, 1999, 4). Voor de katholieke kerk was het huwelijk een vrijwillig aangegane verbintenis tussen man en vrouw met het oog op voortplanting (De Maeyer, 2000, 37-44). De verplichting van de huwelijkspartners om de seksuele voldoening van hun partner niet te weigeren ('huwelijksschuld') had een invloed op de seksuele betrekkingen van de katholieken tijdens de 19de eeuw (McQuillan, 2004, 29; Schoonheim, 2005, 187-189). Het katholieke ideaal dat stelde dat voortplanting het enige wettige doel was van de seksuele relaties, werd door de protestantse leiders niet aanvaard. In het protestantisme werd de nadruk daarentegen vooral gelegd op de wederzijdse band tussen de echtgenoten. Het seksueel genot tussen de echtgenoten werd tijdens de 19de en 20ste eeuw door de protestanten beschouwd als een positief welzijn (Perrenoud, 1974).

Verskillende religieuze opvattingen over de borstvoedingspraktijk en de heersende culturele normen met betrekking tot geslachtsgemeenschap na de geboorte van een kind, spelen ook een belangrijke rol (McQuillan, 1999, 104). Vanaf het midden van de 19de eeuw wijzigden de kerkelijke opvattingen over zedelijk gedrag, waardoor seksualiteit en borstvoeding meer en

meer in de taboesfeer kwamen (Meurkens, 1984, 137-143; Vandenbroeke, 1986, 188-191). De borstvoedingspraktijk werd tijdens deze periode door de katholieke pastorale raad ontmoedigd. Pas na de eeuwwisseling werd dit gebruik opnieuw bevorderd onder de katholieke bevolking (Meurkens, 1984, 133-137). De afname van de borstvoedingspraktijk onder de katholieke bevolking resulteerde tijdens de 19de eeuw in een hoge katholieke huwelijksvruchtbaarheid, daar de lengte van de geboorte-intervallen klein was (McQuillan, 1999, 127-130; Schellekens & Van Poppel, 2006, 24). De grote ontvankelijkheid van het protestantisme ten opzichte van wetenschappelijke inzichten kwam onder andere tot uiting in de borstvoedingspraktijk. Het belang van het geven van borstvoeding op de overlevingskansen van kinderen was onder de protestantse bevolking tijdens de 19de en de 20ste eeuw gekend. Tijdens deze periode werd de borstvoedingspraktijk dan ook gestimuleerd bij de protestanten (Wolleswinkel-Van den Bosch, 1998).

De religieuze ideologieën over het al dan niet aanwenden van effectieve contraceptiva en de toepassing van abortus provocatus oefenen eveneens een invloed uit op de directe determinanten van de vruchtbaarheid (McQuillan, 2004, 27-31; Schoonheim, 2005, 182-183). Tijdens de 19de en de 20ste eeuw werd contraceptie veroordeeld door de katholieke kerk (Van Poppel, 1984, 25-29). In de Belgische kerkprovincie was het vooral kardinaal Mercier die veel aandacht besteedde aan de problematiek van de vruchtbaarheidsdaling (Servais, 2001, 634-636). In zijn herderlijke brief met de titel 'Les devoirs de la vie conjugale' (1909) werd het toepassen van coïtus interruptus (de zonde van Onan) en abortus als ongeoorloofd beschouwd en in scherpe termen veroordeeld (Mercier, 1910). De (liberale) protestanten waren tijdens deze periode, in tegenstelling tot de katholieken, bereidwilliger in de overweging en de toepassing van de geboortebeperving (Van Bavel & Kok, 2005b).

2.2.2. Religieuze instituties

McQuillan (2004) stelt dat de religieuze waarden en normen het best tot uiting komen wanneer ze ondersteund worden door religieuze instituties. Religieuze instituties bevorderen niet enkel de communicatie tussen hun leden, eveneens wordt volgzzaam gedrag gestimuleerd. Afwijkend gedrag van de leden resulteert dan ook in bestraffing (bv. sociale afkeuring). De invloed van de religieuze instituties kan tot uiting komen op drie niveaus, met name op het niveau van de samenleving, op het gemeenschapsniveau en in het leven van elk individu (McQuillan, 2004, 32).

De organisatiestructuur van het protestantisme en het katholicisme vertoont duidelijke verschillen. Kenmerkend voor het protestantisme is dat de

beslissingen niet hiërarchisch worden genomen, maar van onderuit, in overleg met de leden van de gemeenschap. Op lokaal en individueel niveau is de autonomie groot bij de protestantse geloofsgemeenschappen (Dhooghe, 1985, 341-364; Haegemans, 1973, 11-12). De rooms-katholieke kerk daarentegen wordt gekenmerkt door een sterk gecentraliseerd beleid. De macht van de katholieke kerk, die ten tijde van de Belgische onafhankelijkheid verzwakt was, werd in de loop van de 19de eeuw opnieuw opgebouwd (Art, 1974, 5). Tijdens de periode 1890-1910 slaagde de katholieke kerk in België erin om haar positie in het onderwijs, de pers, het verenigingsleven, de wezen-, bejaarden- en ziekenzorg stevig uit te bouwen (Art, 1977, 43; 1992, 228; Billiet, 1988). Ook op het gemeenschapsniveau en in het leven van elk individu verstevigde de katholieke kerk haar macht tijdens de 19de eeuw. In het bisdom Gent bijvoorbeeld nam de bisschoppelijke controle en inmenging op het lokale parochiale leven toe vanaf het midden van de 19de eeuw (Art, 1977, 109). De pastoor evolueerde toen van een "tamelijk vrij gelaten en onafhankelijk parochieherder tot een druk bezet en scherp gecontroleerd kerkelijk ambtenaar" (*Ibid.*, 114-115).

2.2.3. *Religieuze identificatie*

Naast het belang van de godsdienstige doctrine en de religieuze instituties, is de mate van verbondenheid met de geloofsgemeenschap eveneens cruciaal. Het erkennen van de religieuze verwantschap stimuleert de instandhouding van de religieuze leer binnen de gemeenschap. Eveneens zorgt de sterke groepsdruk dat leden met afwijkend gedrag zich opnieuw schikken naar de leer van de religieuze groep. De vrijwillige identificatie met het geloof van de godsdienstige gemeenschap komt het meest voor in situaties waar godsdienst en nationaliteit met elkaar verbonden zijn. De identificatie is eveneens sterk aanwezig wanneer er conflict of concurrentie bestaat tussen de eigen geloofsgemeenschap en andere religieuze groeperingen (McQuillan, 2004, 47).

Op het vlak van de religieuze identificatie is er duidelijk een verschil tussen het protestantisme en het katholicisme. Het protestantisme legt meer de nadruk op de individuele relatie tot God, op de persoonlijke autonomie en op de individuele verantwoordelijkheid. Dat leidt tot een grotere individuele onafhankelijkheid binnen protestantse culturen. In het protestantisme is het dus toegestaan dat (jong)volwassenen zich loswaken van de invloed van de kerk en van het gezin. Het katholicisme legt daarentegen meer nadruk op de intermediaire rol van de kerk in de relatie tussen het individu en God. Het katholicisme eist meer trouw aan het officiële leergezag en is minder tolerant voor persoonlijk ingevulde godsdienstigheid. Binnen de katholieke cultuur

wordt er meer verbale en non-verbale nadruk gelegd op het gezin en op het belang van stevige ouderlijke controle op het gedrag van jongeren (Matthijs, 2001, 174).

De directe determinanten van de vruchtbaarheid worden dus op een verschillende wijze beïnvloed door het protestantisme en het katholicisme. Duidelijk blijkt dat niet enkel de religieuze waarden en normen van belang zijn, eveneens oefenen de religieuze instituties en de religieuze identiteit een invloed uit op het demografisch gedrag van mensen.

3. PROBLEEMSTELLING, CONTEXT, METHODE EN DATA

3.1. Onderzoeksvraag en hypothese

Dit artikel onderzoekt de invloed van godsdienst op de daling van de vruchtbaarheid in Korsele en Paulatem tijdens de periode 1846-1910. Of er toen al dan niet een verschil was in demografisch gedrag tussen de onderzochte protestantse en de katholieke bevolking staat dus centraal in dit onderzoek.

Onderzoek toonde reeds aan dat de vruchtbaarheidsdaling tijdens de 19de eeuw trager van start ging in de katholieke dan in de protestantse gebieden van West-Europa (Lesthaeghe & Wilson, 1986, 290-291). Tijdens de 19de eeuw was de huwelijksvruchtbaarheid lager bij de protestantse gemeenschap, dit als gevolg van een lagere huwelijksleeftijd, grotere geboorte-intervallen en het vroeger beëindigen van het baren van kinderen. De hogere huwelijksleeftijd bij katholieke vrouwen, de kleinere geboorte-intervallen en het later beëindigen van de vruchtbaarheid bij de katholieke vrouwen zorgde ervoor dat de vruchtbaarheidstransitie zich tijdens de 19de eeuw het eerst voltrok binnen de protestantse geloofsgemeenschappen (McQuillan, 1999; Van Bavel & Kok, 2005b).

De hypothese die stelt dat godsdienst tijdens de 19de eeuw een duidelijke invloed had op de vruchtbaarheid van de protestanten van Horebeke en de katholieken van Paulatem, staat centraal in dit artikel. Verwacht wordt dat de huwelijksvruchtbaarheid bij de Paulatemse katholieken tijdens de periode 1846-1910 hoger was dan bij de protestanten van Korsele. Wellicht oefenden de religieuze waarden en normen, evenals de religieuze instituties en de religieuze identiteit een duidelijke invloed op de vruchtbaarheid van de onderzochte protestantse en katholieke vrouwen tijdens de jaren 1846-1910. Deze centrale hypothese wordt verder in dit onderzoek getoetst.

3.2. De protestantse en katholieke gemeenschap

Het onderzoek werd toegespitst op Oost-Vlaanderen, daar in deze provincie in de 19de eeuw nog steeds een protestantse gemeenschap van afstammelingen van de bosgeuzen leefde. Verschillende factoren speelden een rol in het voortbestaan van deze protestantse minderheid: de onverschillige houding van de katholieke geestelijkheid en de bevolking, het grote isolement en de materiële onafhankelijkheid van de protestanten, de sterke onderlinge controle van de kerkleden, en tenslotte het rurale karakter van de bevolking (Art, 1975, 113). De protestantse minderheid woonde in het gehucht Korsele, beter bekend als 'de Geuzenhoek'. De protestanten van dit gehucht, gelegen in de gemeente Sint-Maria-Horebeke, leefden in de 19de eeuw nog tamelijk geïsoleerd van het omliggende, homogeen katholieke Oost-Vlaamse platteland (Art, 1971, 216; De Jonge, 1993, 3). Deze omstandigheid levert dan ook een goede gelegenheid om de invloed van godsdienst op het demografisch gedrag te bestuderen voor enerzijds Korsele zelf en anderzijds een katholieke, maar overigens sterk vergelijkbare gemeenschap.

De selectie van de katholieke gemeenschap gebeurde als volgt: de geografische ligging, de bevolkingsomvang, de agrarische structuur en de beroepssituatie van de katholieke bevolking werd vergeleken met de protestantse bevolking van Korsele. Omdat de bevolkingsregisters van Sint-Maria-Horebeke de bevolkingsomvang van de protestantse bevolking niet weergeven, werd het bevolkingsaantal van de protestanten afgeleid uit gegevens, afkomstig uit de notulenboeken van de vergaderingen van de kerkraad van Korsele. Omstreeks 1830 telde Korsele 110 protestanten, een bisschoppelijk rapport van 1900 vermeldt 181 protestanten in Horebeke (Art, 1971, 214-222). Gegevens uit 1885 tonen aan dat de grote meerderheid van de protestanten tijdens de 19de eeuw landbouwer was (Wagener, 1885, 46). De overwegende landbouweconomie in Korsele werd tijdens de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw, zoals in de meeste Zuid-Vlaamse gemeenten, aangevuld met huiselijke textielnijverheid en ambachtelijke arbeid.¹

Het straatdorp Paulatem, gelegen op 8,5 km afstand van Korsele (Simons, 1967, 1), kent sinds de 12de eeuw een katholieke bevolking (Dierickx, s.d., 3-15). Het minst bevolkte dorpje van Oost-Vlaanderen telde 254 personen in 1846 en bestond op het einde van de onderzoeksperiode uit 181 inwoners (Vrielinck, 2000). De bevolking van Paulatem leefde tijdens de 19de en het

¹ *Industrietelling, 1846; Industrietelling, 1910; Landbouwtelling, 1846; Landbouwtelling, 1895.*

begin van de 20ste eeuw hoofdzakelijk van de landbouw, soms aangevuld met huiselijke textielnijverheid en ambachtelijke arbeid.²

De beroepssituatie van de protestantse en katholieke bevolking werd onderzocht op basis van de beroepen van de partners bij het huwelijk. In tabel 1 worden de beroepen van de huwelijkspartners³ weergegeven volgens een beroepsclassificatiemodel.⁴ Tabel 1 toont dat twee op drie protestantse bruidegoms landbouwer was, bij de katholieke mannen was dit één op drie. Eveneens blijkt dat de protestantse mannen relatief vaak handelaars of ambachtlui waren (13,5%) of een geschoold beroep hadden (8,1%) bij hun huwelijk. Bij de katholieke bruidegoms was één op vier werkman en één op vijf kleine zelfstandige of ambachtsman. In deze context is het echter belangrijk om te wijzen op de precieze betekenis van de term 'werkman'. De vraag is of deze term verwijst naar de fabrieksarbeid of naar het werk op het land. De literatuur, die voornamelijk spreekt over Paulatem als een dorp "afgestemd op de landbouw" (Hasquin, Van Uytven & Duvosquel, 1980, 862; Simons, 1967), doet vermoeden dat de term 'werkman' als 'landbouwwerkman' kan worden geïnterpreteerd. In dit geval zou het aandeel gehuwde landbouwers ongeveer even hoog zijn in Korsele als in Paulatem. De tabel geeft eveneens aan dat de helft van de protestantse bruiden landbouwster was, van de overige protestantse vrouwen werkten één op vier als ambachtelijke arbeidster en één op vijf als handschoenmaakster bij de huwelijkssluiting. 38,3% van de katholieke vrouwen was landbouwster bij haar huwelijk en één op vijf van de katholieke bruiden arbeidde als dienstpersoneel (voornamelijk dienstmeid) of als werkvrouw. De vraag naar de precieze inhoud van de term 'werkvrouw' komt hier opnieuw tot uiting. Eveneens tonen de onderstaande cijfers aan dat het dienstpersoneel frequenter voorkomt bij de katholieke dan bij de protestantse bruidegoms en bruiden.

De huwelijkspartners in Korsele en Paulatem waren dus voornamelijk landbouwers. Eveneens waren de plaatselijke ambachten goed vertegenwoor-

² *Industrietelling, 1846; Industrietelling, 1910; Landbouwtelling, 1846; Landbouwtelling, 1895.*

³ De beroepen van de protestantse echtparen waren moeilijk te achterhalen, daar deze slechts uitzonderlijk werden neergeschreven in de parochieregisters van Korsele. De bevolkingsregisters van Sint-Maria-Horebeke boden voor dit probleem geen goede oplossing, omdat deze slechts voor de periode 1847-1876 aanwezig zijn in het Rijksarchief van Ronse (RAR). Eveneens waren deze bevolkingsregisters vaak niet volledig ingevuld. De protestantse gegevens die in tabel 1 worden getoond, bevatten dan ook veel ontbrekende data en hebben voornamelijk betrekking op de periode 1846-1876.

⁴ Dit classificatiemodel werd eigenhandig opgesteld op basis van de beroeps categorieën uit het werk van Van Bavel (2002, 269-284). Enkele beroeps categorieën kwamen bij de protestantse en katholieke bevolking niet voor (zoals bv. leurder/leurster), andere categorieën werden toegevoegd (zoals bv. landbouwwerkman) in dit classificatiemodel.

digd onder de protestantse en de katholieke bevolking van Korsele en Paulatem. Op basis van deze gegevens werd beslist om de bevolking van Paulatem te selecteren als katholieke gemeenschap in het onderzoek.

Beroepscategorieën	Protestanten		Katholieken	
	N	%	N	%
Mannen				
Geschoolde beroepen	3	8,1	0	0,0
Zelfstandige handelaars en ambachtslui	5	13,5	17	18,3
Ambachtelijke arbeiders	1	2,7	7	7,5
Dienstpersoneel	3	8,1	10	10,8
Landbouwer	25	67,6	32	34,4
Landbouwwerkman	3	8,1	5	5,4
Werkman	0	0,0	22	23,7
Totaal	40	100,0	93	100,0
Vrouwen				
Ambachtelijke arbeidsters	10	26,3	11	11,7
Dienstpersoneel	1	2,6	20	21,3
Landbouwster	20	52,6	36	38,8
Handschoenmaakster	7	18,4	4	4,3
Werkvrouw	0	0,0	18	19,1
Zonder beroep	0	0,0	5	5,3
Totaal	38	100,0	94	100,0

TABEL 1: BEROEPEN VAN MANNEN EN VROUWEN BIJ HET HUWELIJK IN KORSELE EN PAULATEM, VOLGENS BEROEPSCATEGORIE, 1846-1910⁵

3.3. Onderzoeksmethode en data

De methode van de gezinsreconstructie, ontworpen door Henry (Henry, 1953; 1970; Fleury & Henry, 1985; Henry & Blum, 1988), wordt in het historisch demografisch onderzoek veelvuldig toegepast. Ook in dit onderzoek werd de gezinsreconstructie als onderzoeksmethode gebruikt.

⁵. Bron: Parochieregisters van Korsele, Bevolkingsregisters van Sint-Maria-Horebeke, Aktes van de burgerlijke stand van Paulatem.

In de gezinsreconstructiestudie worden de gegevens uit de doop/geboorte-aktes, de huwelijksaktes en de begrafenis/overlijdensaktes per individu van een parochie, dorp, stad of streek opgezocht voor een welbepaalde periode. Vervolgens worden deze gegevens per gezin gegroepeerd. Aan de hand van cruciale momenten in het leven van de familieleden (geboorte van een kind, het overlijden van een kind of echtgenoot/echtgenote, aanwezigheid van voorhuwelijkse kinderen, enz.) wordt de volledige geschiedenis van elk gehuwde koppel gereconstrueerd (Fleury & Henry, 1985; Henry & Blum, 1988). Toch is het vaak niet mogelijk om de volledige geschiedenis van het gehuwde koppel te achterhalen. Ontbrekende of onvolledige informatie over onwettige kinderen, de huwelijksplaats van het koppel, het overlijden van één van de kinderen of van de partner(s), de hertrouw van de man of vrouw, de migratie van het koppel, enz. kunnen storende factoren zijn (McQuillan, 1999, 180-185).

Als uitgangspunt van dit onderzoek werden alle huwelijken genomen die in Korsele (N=73) en Paulatem (N=100) werden gesloten tijdens de periode 1846-1910. Alhoewel Van Bavel (2002, 55) stelt dat het bevolkingsregister de beste basisbron is om de reproductieve levenslopen van een bevolking te reconstrueren, werd zijn visie om de volgende reden niet gevolgd tijdens dit onderzoek. Na controle van de kwaliteit van de registratie van de bevolkingsregisters van Sint-Maria-Horebeke en Paulatem door vergelijking met de gegevens uit de registers van de burgerlijke stand bleek dat de bevolkingsregisters van Sint-Maria-Horebeke onvoldoende betrouwbaar zijn als basis voor dit onderzoek. Problemen zijn de beperkte beschikbaarheid van de bevolkingsregisters van Sint-Maria-Horebeke (1847 tot 1876) en de onvolledigheid van de registers. Naar analogie met McQuillan (1999) werd beslist om de onderzoeksperiode 1846-1910 op te delen in twee huwelijksperiodes. De onderzoeksperiode werd opgesplitst op basis van de mediaan. Deze opdeling maakt het mogelijk om de invloed van godsdienst op de vruchtbaarheidsdaling te onderzoeken.⁶ De eerste huwelijksperiode bestrijkt namelijk de jaren vóór de start van de vruchtbaarheidstransitie en omvat alle huwelijken gesloten tijdens de jaren 1846-1878. De tweede huwelijksperiode, die de start en de daling van de vruchtbaarheid bevat, omsluit alle huwelijken die werden voltrokken tijdens de periode 1879-1910.

De gegevens, afkomstig uit de parochieregisters van de protestante gemeente en de genealogische gegevensbank van het Protestants Historisch Museum Abraham Hans, werden voor de reconstructie van de protestantse

⁶ In Oost-Vlaanderen bereikte de huwelijksvruchtbaarheid zijn maximum tijdens de periode 1866-1880. Na deze piekperiode daalde de huwelijksvruchtbaarheid zonder dat er sprake was van een terugkeer naar het vroegere niveau (Lesthaeghe, 1974, 90-94).

bevolking van Korsele gebruikt. De gezinsreconstructie van de katholieke bevolking van Paulatem gebeurde op basis van de aktes van de burgerlijke stand. De accuraatheid van de nominale gegevenskoppeling van de katholieke bevolking werd met behulp van de Paulatemse bevolkingsregisters gecontroleerd.

Na de reconstructie van de protestantse en de katholieke gezinnen volgde de selectie van de gezinnen die voor de analyse in aanmerking kwamen. De protestantse en katholieke koppels die niet constant aanwezig waren in Korsele en Paulatem, werden uit het onderzoek gehouden.⁷ De meeste resultaten die in de analyse worden weergegeven, werden berekend op basis van de voltooide huwelijken. Dit zijn alle huwelijken die intact bleven tenminste tot de vrouw het einde van haar fertiele leven bereikte (Van Bavel, 2002, 123). In dit onderzoek werd verondersteld dat vrouwen hun fertiele levensfase beëindigen op 45-jarige leeftijd. Voor de analyse kwamen 41 protestantse en 25 katholieke voltooide huwelijken in aanmerking. De verdeling van de voltooide huwelijken per huwelijksperiode wordt in tabel 2 weergegeven.

Huwelijksperiode	Protestanten	Katholieken
	N	N
1846-1878	20	14
1879-1910	21	11
Totaal	41	25

TABEL 2: VERDELING VAN DE PROTESTANTSE EN KATHOLIEKE VOLTOOIDE HUWELIJKEN PER HUWELIJKSPERIODE⁸

⁷ De bevolkingsregisters van Paulatem toonden aan dat de migratie van de katholieke bevolking groot was. Van 42 koppels die tijdens de onderzoeksperiode in Paulatem trouwden, was behalve de huwelijksakte geen verdere demografische informatie meer te vinden in de aktes van de burgerlijke stand en de bevolkingsregisters van Paulatem. Deze koppels traden dus enkel in het huwelijk in Paulatem, maar gingen elders wonen. De beschikbare bevolkingsregisters toonden aan dat 32 koppels (met één of meerdere kinderen) verhuisden uit het dorp. Eveneens werd de informatieverzameling van de koppels die huwden op het einde van de onderzoeksperiode bemoeilijkt wegens de beperkte toegang tot de recente aktes van de burgerlijke stand en de onmogelijkheid tot het raadplegen van de bevolkingsregisters na 1900.

⁸ Bron: Eigen bewerking op basis van de gegevens, afkomstig uit de parochieregisters van Korsele, de genealogische gegevensbank van het Protestants Historisch Museum Abraham Hans, de aktes van de burgerlijke stand van Paulatem en de bevolkingsregisters van Paulatem.

4. RESULTATEN

4.1. De kerkelijke ban in Korsele en Paulatem

In het theoretisch gedeelte werd de invloed van de religieuze waarden en normen op het demografisch gedrag van mensen reeds benadrukt. Godsdienst kan een invloed uitoefenen op de timing van de geslachtsgemeenschap, op het tijdstip van het huwelijk en op het voorhuwelijkse geslachtsverkeer. De macht van de religieuze instituties en de verbondenheid met de religieuze groepering spelen hierbij een cruciale rol. Of deze religieuze waarden en normen tijdens de periode 1846-1910 werden nageleefd bij de protestanten van Korsele en de katholieken van Paulatem, zal hieronder onderzocht worden. De aandacht zal in eerste instantie worden gericht op de kerkelijke ban op geslachtsgemeenschap en het huwen tijdens de vasten en de advent. Vervolgens wordt het kerkelijk verbod op voorhuwelijkse seksuele betrekkingen besproken.

4.1.1. Verbod op de geslachtsgemeenschap en het huwen tijdens de vasten en de advent

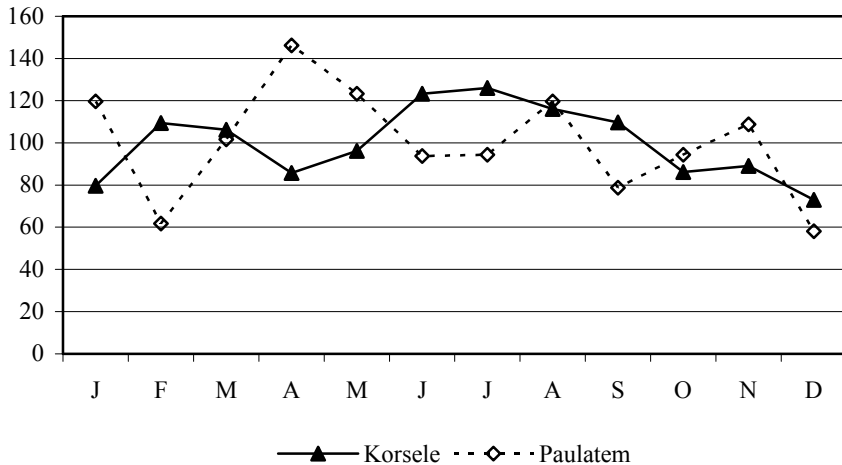
Op basis van de seizoensschommelingen in de concepties wordt de naleving van het kerkelijk verbod op geslachtsgemeenschap tijdens de vasten (maart-april) en de advent (december) onderzocht (Vandenbroeke, 1986, 59-61). Figuur 1 geeft de seizoensschommelingen in de concepties van Korsele en Paulatem tijdens de periode 1846-1910.⁹ Indien de waarden groter zijn dan 100, zijn er relatief meer concepties dan gemiddeld, terwijl het omgekeerde geldt indien de index kleiner is dan 100 (Fleury & Henry, 1985, 103-105).

Tijdens de vastenperiode was het aantal concepties gemiddeld laag in Korsele. Voor de katholieke bevolking van Paulatem toont de grafiek daarentegen een groot aantal bevruchtingen tijdens de maand april. Na vergelijking van de geschatte conceptiedatum met de (jaarlijks wijzigende) einddatum van de vastenperiode werd vastgesteld dat de bevruchting in 77% van de gevallen (kort) na Pasen plaatsvond.¹⁰ Het hoogtepunt in de figuur bij de onderzochte katholieken (maand april) heeft dus voornamelijk betrekking op het grote aantal concepties na het einde van de vastenperiode. Tijdens de

⁹ In dit onderzoek wordt de conceptiedatum geschat op 280 dagen voor de geboorte.

¹⁰ 30 van de 39 geschatte conceptiedatums werden gesitueerd na de einddatum van de vastenperiode (Pasen).

19de eeuw stelde de Paulatemse bevolking de geslachtsgemeenschap dus voornamelijk uit tot na Pasen. Tijdens de advent (december) was het aantal concepties beperkt bij de onderzochte protestanten en katholieken. Analyse van de seizoensschommelingen in de concepties geeft dus aan dat het kerkelijk verbod op geslachtsgemeenschap tijdens de vasten en de advent door de beide onderzochte geloofsgemeenschappen werd nageleefd tijdens de periode 1846-1910. Onderzoek van de seizoensschommelingen in de onwettige concepties toont aan dat dit kerkelijk verbod zowel door de katholieken met buitenechtelijke seksuele contacten als de katholieken met legitiem geslachtsverkeer werd gerespecteerd. Wegens de beperktheid van de data is het onmogelijk om een uitspraak te doen voor de onderzochte protestanten die buitenechtelijke seksuele betrekkingen had tijdens de jaren 1846-1910.

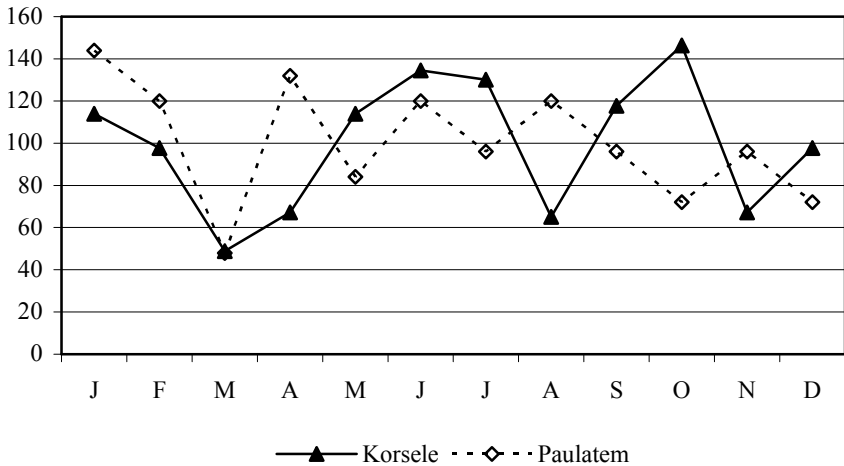

FIGUUR 1: SEIZOENSSCHOMMELINGEN IN DE CONCEPTIES VAN KORSELE EN PAULATEM, 1846-1910 (KORSELE: N= 352, PAULATEM: N= 327)¹¹

Het kerkelijk verbod op huwen tijdens de vasten en de advent wordt onderzocht op basis van de seizoensbewegingen in de huwelijken. Tijdens de 19de en eerste helft van de 20ste eeuw werd het tijdstip van het huwelijk beïnvloed door culturele en economische factoren. De kerkelijke voorschriften met betrekking tot het verbod op huwen tijdens de vasten en de advent, evenals de

¹¹. Bron: Eigen berekeningen op basis van de gegevens, afkomstig uit de parochieregisters van Korsele en de aktes van de burgerlijke stand van Paulatem.

werkzaamheden op het land tijdens de oogstmaanden (augustus-september) domineerden het ritme van de huwelijken (Vandenbroeke, Devos & Lambrecht, 2004, 224-225).

FIGUUR 2: SEIZOENSSCHOMMELINGEN IN DE HUWELIJKEN VAN KORSELE EN PAULATEM, 1846-1910 (KORSELE: N= 73, PAULATEM: N= 100)¹²

Figuur 2 stelt de seizoensschommelingen in de huwelijken van Korsele en Paulatem voor tijdens de periode 1846-1910. Tijdens de maand maart werden weinig huwelijken gesloten bij de onderzochte protestantse en katholieke bevolking. Eveneens was het aantal huwelijksluitingen bij de protestanten van Korsele laag in april. De vele katholieke huwelijken die in april werden gesloten, wekken het vermoeden dat het kerkelijk verbod op het huwen in de vasten niet werden nageleefd door de katholieke bevolking van Paulatem. Na vergelijking van de huwelijksdatum van de huwelijken gesloten in de maand april met het einde van de vastenperiode werd echter vastgesteld dat alle katholieke huwelijken steeds werden voltrokken na Pasen. De kerkelijke ban op het huwen in de vasten werd tijdens de periode 1846-1910 dus opgevolgd door de onderzochte protestantse en katholieke bevolking. Uit de grafiek blijkt dat er weinig huwelijken werden gesloten tijdens de advent (december) bij de protestanten van Korsele en de katholieken van Paulatem. Het kerkelijk

¹² Bron: Eigen berekeningen op basis van de gegevens, afkomstig uit de parochieregisters van Korsele en de aktes van de burgerlijke stand van Paulatem.

verbod om te huwen tijdens de vasten en de advent werd dus tijdens de periode 1846-1910 door beide religieuze bevolkingsgroepen nageleefd.

In het werk van Matthijs en Van de Putte (2001) wordt de relatieve huwelijksintensiteit tijdens de 'gesloten periodes' (de vasten en de advent) berekend aan de hand de vasten- en adventsindex.¹³ Indien de vasten- en/of adventsindex gelijk is aan 100, heeft de kerkelijke ban op de vasten- en/of de adventshuwelijken geen effect. De kerkelijke voorschriften worden daarentegen zeer stipt nageleefd, indien de index dicht bij 0 ligt

Tijdens de periode 1846-1878 was de vastenindex in Korsele gelijk aan 43, de index bedroeg 48 bij de katholieke bevolking van Paulatem. Tijdens de periode 1879-1910 nam de vastenindex in Korsele en Paulatem lagere waarden aan (respectievelijke daling van 43 naar 21 in Korsele en van 48 naar 22 in Paulatem). De adventscore was tijdens de hele onderzoeksperiode zeer laag in Korsele en Paulatem. Tijdens de jaren 1879-1910 bedroeg de adventsindex 14 bij de onderzochte protestanten en katholieken. De vasten- en adventsindex tonen aan dat de protestanten in Horebeke en de katholieken in Paulatem tijdens de periode 1846-1910 duidelijk rekening hielden met de kerkelijke verbodsvoorschriften die betrekking hadden op het huwen in de vasten en de advent. Deze resultaten bevestigen de conclusies die reeds werden vastgesteld bij de seizoensschommelingen in de huwelijken (zie figuur 2).

Periode	Vastenindex Korsele	Vastenindex Paulatem
1846-1878	43	48
1879-1910	21	22
	Adventsindex Korsele	Adventsindex Paulatem
1846-1878	6	2
1879-1910	14	14

TABEL 3: VASTEN- EN ADVENTSINDEX IN KORSELE EN PAULATEM¹⁴

¹³ De berekeningswijze van de vasten- en adventsindex wordt uitgebreid uitgelegd in het werk van Matthijs en Van de Putte (2001, 87-88).

¹⁴ Bron: Eigen berekeningen op basis van de gegevens, afkomstig uit de parochieregisters van Korsele en de aktes van de burgerlijke stand van Paulatem. De vasten- en adventsindexen werden berekend op basis van het aantal huwelijken in Korsele en Paulatem tijdens de periode 1846-1910. Wegens het beperkte aantal hertrouwhuwelijken, werd tijdens het berekenen van de vasten- en adventsindexen geen onderscheid gemaakt tussen eerste huwelijken en hertrouwhuwelijken.

Na analyse van de seizoensschommelingen in de concepties en de huwelijken blijkt dat de kerkelijke verbodsvorschriften die betrekking hadden op de geslachtsgemeenschap en het huwen tijdens de vasten en de advent steeds werden nageleefd door de beide onderzochte bevolkingsgroepen in de periode 1846-1910. De religieuze doctrine oefende tijdens de onderzoeksperiode dus duidelijk een invloed uit op het demografisch gedrag van de protestanten van Korsele en de katholieken van Paulatem.

4.1.2. *Verbod op voorhuwelijkse seksuele betrekkingen*

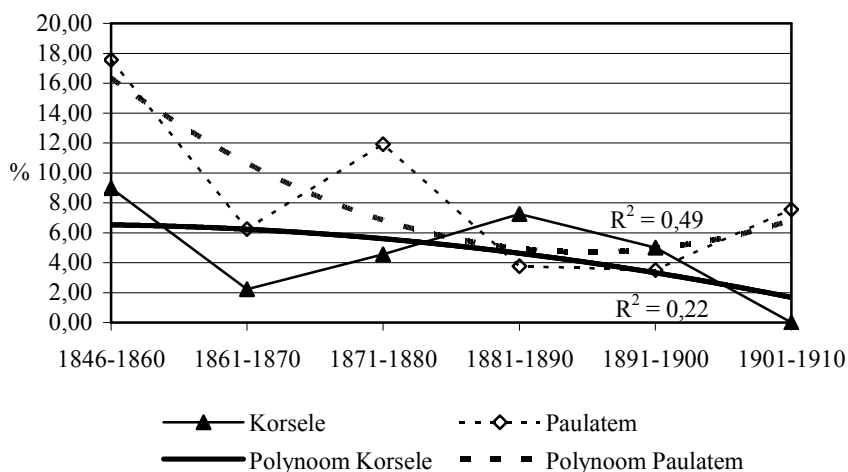
De naleving van het verbod op voorhuwelijkse betrekkingen in Korsele en Paulatem wordt voor de jaren 1846-1910 onderzocht op basis van de evolutie in de onwettige geboorten (zie figuur 3). Tijdens de 2de helft van de 19de en het begin van de 20ste eeuw was het aandeel onwettige geboorten bij de protestantse bevolking beduidend kleiner dan bij de katholieken. Tussen 1846 en 1910 was 5,4% van de geboorten onwettig in Korsele, terwijl het aandeel illegitieme geboorten in Paulatem 8,9% bedroeg. Dit aandeel onwettige geboorten is vergelijkbaar met dat in het arrondissement Oudenaarde voor de periode 1851-1860 (Vandenbroeke, Devos & Lambrecht, 2004, 245). De polynomen in de figuur tonen aan dat het aandeel onwettige geboorten bij de protestanten daalde tijdens de jaren 1846-1910.¹⁵ Bij de katholieken van Paulatem kende de illegitimiteit eveneens een daling tijdens de 19de eeuw, na de eeuwwisseling steeg deze echter in beperkte mate. Mogelijke verklaringen voor de daling in illegitimiteit zijn: de toenemende verspreiding van de geboortebeperving, het frequenter voorkomen van abortus en de toename van de maatschappelijke (kerkelijke) druk (*Ibid.*, 234).

De invloed van de religieuze instituties was tijdens de 19de eeuw sterk aanwezig onder de protestantse bevolking van Korsele. Uit archiefbronnen blijkt dat de kerkraad reeds vanaf 1813 belast was met de *censura morum* of het 'toezicht op de zeden'.¹⁶ De kerkraad was bij machte om, kort voor het vieren van het avondmaal, een veto te stellen aan die leden van de gemeente die tekort waren geschoten in de kerkpraktijk of die door hun gedrag de gemeente hadden geschaad. In de 19de eeuw bestond dit berispelijk gedrag

¹⁵ Een polynoom is een lijn die de algemene trend in een cijferreeks weergeeft. Hierbij wordt als voorwaarde opgelegd dat de polynoom een beperkt aantal buigpunten heeft. Op deze manier wordt een eenvoudige lijn bekomen die de algemene evolutie van de curve helpt te bepalen. R^2 geeft aan in welke mate de oorspronkelijke curve afwijkt van de trendlijn. De minimumwaarde is gelijk aan 0, bij totale overeenkomst is R^2 gelijk aan 1 (de maximumwaarde) (Matthijs & Van de Putte, 2001, 88).

¹⁶ Het Register der Handelingen van de Kerkeraad (1813-1843) en de Handelingen van de Kerkeraad van de Protestantse Gemeente van Oudenaarde (1817-1830).

vooral uit dronkenschap, voorhuwelijkse betrekkingen of overspel (Art, 1975, 112). Tijdens de 19de en het begin van de 20ste eeuw werd geslachts-gemeenschap vóór het huwelijk dus sociaal afgekeurd in de protestantse gemeenschap van Korsele (Art, 1971, 212-216). Ook in de rooms-katholieke kerk, en specifiek in het katholieke dorp Paulatem, werd dit niet aanvaard (Flandrin, 1984, 202; Storme, 1992, 349-377; Thornton, William & Daniel, 1992). De in het algemeen lage graad van onwettigheid bij de onderzochte protestanten en katholieken (respectievelijk 5,4% en 8,9%) is een indicatie dat het kerkelijke verbod op voorhuwelijkse betrekkingen tijdens de periode 1846-1910 in aanzienlijke mate werd nageleefd door de onderzochte geloofs-gemeenschappen. Zoals reeds werd vermeld, toont de grafiek een verschil aan tussen de onderzochte protestanten en katholieken. De heersende religieuze opvattingen over voorhuwelijkse betrekkingen bij de protestanten van Korsele, de macht van hun kerkraad en de sterke onderlinge controle van de kerkleden (Art, 1971, 212-216) zorgden tijdens de 19de eeuw voor een lage graad van illegitimiteit bij de protestantse bevolking van Korsele.

FIGUUR 3: AANDEEL ONWETTIGE GEBOORTEN IN KORSELE EN PAULATEM, TIENJAARLIJKS GEMIDDELDE, 1846-1910 (ONWETTIGE GEBOORTEN IN KORSELE: N= 19, ONWETTIGE GEBOORTEN IN PAULATEM: N= 29)¹⁷

¹⁷. Bron: Eigen berekeningen op basis van de gegevens, afkomstig uit de parochieregisters van Korsele en de aktes van de burgerlijke stand van Paulatem.

4.2. De huwelijksvruchtbaarheid

In de demografie wordt de huwelijksvruchtbaarheid naar de leeftijd van de moeder berekend op basis van de verhouding van het aantal geboorten binnen de beschouwde leeftijdsgroep van de moeder en het totaal aantal vrouwenjaren in deze leeftijdscategorie. Binnen de vrouwelijke vruchtbare periode (15-49 jaar) worden zeven leeftijdsgroepen van vijf jaar gemaakt. Bij de berekening wordt gebruik gemaakt van het totaal aantal vrouwenjaren. Het aantal vrouwenjaren is het totaal aantal jaren dat elke vrouw gedurende haar huwelijk doorbrengt in elke leeftijdscategorie. Een vrouw die bijvoorbeeld huwde op 26-jarige leeftijd wordt verondersteld gehuwd te zijn op 26,5-jarige leeftijd en bracht tijdens de leeftijdscategorie 25-29 jaar dus 3,5 jaar door (Henry, 1970, 78-85; Henry & Blum, 1988, 70-84). Wegens de kleine aantallen in de leeftijdscategorie 15-19 jaar, wordt deze leeftijdsgroep buiten beschouwing gelaten.

De leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid wordt voor de voltooide huwelijken van Korsele en Paulatem voor beide huwelijksperiodes berekend (zie tabel 4). De gegevens tonen aan dat de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid van de protestantse bevolking daalde tijdens de tweede huwelijksperiode. De verandering in de vruchtbaarheidscijfers van de protestantse bevolking van Korsele tijdens de onderzoeksperiode wijst op de overgang van natuurlijke naar gecontroleerde of pariteitspecifieke vruchtbaarheid. De protestantse bevolking van Korsele verminderde de vruchtbaarheid dus doelbewust na de geboorte van een bepaald aantal kinderen. Deze vorm van geboortebeperking wordt ook wel *stopping* genoemd (Coale, 1986, 9). De leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid van de katholieken van Paulatem daalde daarentegen slechts in beperkte mate tijdens de jaren 1846-1910. De sterke hiërarchische controle van het bisdom Gent op de plaatselijke parochies, de inmenging van de kerk in het leven van elk individu (door middel van volksmissies, het verenigingsleven, het onderwijs en de armenzorg) en de sociale druk van de bevolking zelf (Art, 1977) oefenden op het einde van de 19de eeuw dus vermoedelijk nog steeds een duidelijke invloed uit op het demografisch gedrag van de katholieke bevolking van Paulatem.

Huwelijksperiode	Leeftijdsgroep						THVC (20-49)
	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	
	Protestanten						
1846-1878	0,615	0,500	0,494	0,355	0,169	0,010	10,715
1879-1910	0,514	0,352	0,316	0,201	0,133	0,038	7,770
% Verschil	-16,4	-29,6	-36	-43,4	-21,3		
	Katholieken						
1846-1878	0,500	0,571	0,396	0,368	0,288	0,000	10,615
1879-1910	0,467	0,476	0,447	0,369	0,182	0,000	9,705
% Verschil	-6,6	-16,6	+12,9	0,0	-36,8		
	Katholieken vs. Protestanten: % Verschil						
1846-1878	-18,7	+14,2	-19,8	+3,9	+70,4		
1879-1910	-9,1	+35,2	+41,5	+83,6	+36,8		

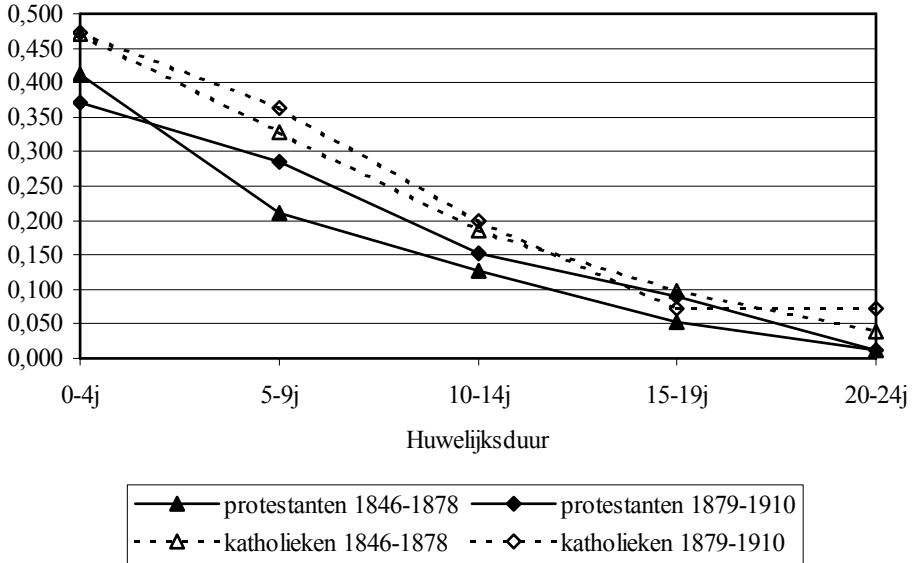
TABEL 4: LEEFTIJDSSPECIFIEKE HUWELIJSVRUCHTBAARHEID IN KORSELE EN PAULATEM, VOLTOOIDE HUWELIJKEN, 1846-1910¹⁸

De berekening van de huwelijksvruchtbaarheid naar de huwelijksduur gebeurt volgens de historisch-demografische methode die door Henry werd beschreven (Henry, 1970; Henry & Blum, 1988). De huwelijksvruchtbaarheid naar de huwelijksduur is de verhouding van het totaal aantal geboorten per vijfjaarlijkse huwelijksperiode ten opzichte van het totaal aantal vrouwenjaren in dezelfde huwelijksperiode (Henry, 1970, 86-90; Henry & Blum, 1988, 70-84). Uit onderzoek blijkt dat de vruchtbaarheid daalt bij een toenemende huwelijksduur. Bij gelijke leeftijd hebben vrouwen die al enige jaren getrouwd zijn een lagere vruchtbaarheid dan vrouwen die pas gehuwd zijn (Blake, 1985, 395-399).

De huwelijksvruchtbaarheid naar de huwelijksduur toont een daling van de vruchtbaarheid met de duur van het huwelijk aan bij de protestantse en katholieke bevolking van Oost-Vlaanderen (zie figuur 4). Bij een toenemende huwelijksduur daalt de huwelijksvruchtbaarheid dus zowel bij de onderzochte protestanten en katholieken, wat een bevestiging is van voorgaande onderzoeken (zie bijvoorbeeld Blake, 1985). Eveneens toont de figuur aan

¹⁸. De totale huwelijksvruchtbaarheidscijfers (THVC) werden berekend op basis van de leeftijdscategorieën van één jaar.

dat de huwelijksvruchtbaarheid tijdens de volledige onderzoeksperiode (1846-1910) steeds lager is bij de protestanten van Korsele. Dit verschil is het meest uitgesproken tijdens de periode 1846-1878.

FIGUUR 4: HUWELIJKSVRUCHTBAARHEID NAAR HUWELIJKSDUUR IN KORSELE EN PAULATEM, VOLTOOIDE HUWELIJKEN, 1846-1910

Tijdens de onderzoeksperiode evolueert de huwelijksvruchtbaarheid van de onderzochte protestanten en de katholieken dus verschillend. De analyse van de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid geeft een daling van de protestantse huwelijksvruchtbaarheid aan vanaf 1879, terwijl de vruchtbaarheid van de katholieke bevolking van Paulatem nauwelijks evolueert tijdens de onderzochte periode. De huwelijksvruchtbaarheid naar de huwelijksduur toont daarentegen aan dat de huwelijksvruchtbaarheid van de onderzochte protestanten tijdens de hele onderzoeksperiode lager is dan de katholieke huwelijksvruchtbaarheid, dus ook al reeds vóór de start van de vruchtbaarheidstransitie. Algemeen kan dus geconcludeerd worden dat de vruchtbaarheid van de protestanten van Korsele tijdens de tweede huwelijksperiode (1879-1910) lager is dan deze van de katholieken van Paulatem. Of dit vruchtbaarheidsverschil ook al aanwezig was vóór de vruchtbaarheidsdaling

en of er dus sprake is van een zogenaamd groepseffect (protestanten versus katholieken), zal in wat volgt verder onderzocht worden. Eveneens is het belangrijk om er op te wijzen dat de huwelijksvruchtbaarheid enkel werd berekend voor de voltooide protestantse en katholieke huwelijken (N=66). Voorzichtigheid bij de interpretatie van deze resultaten is dan ook noodzakelijk.

4.3. Het starten, spreiden en stoppen van de vruchtbaarheid

De vruchtbaarheid werd tijdens de 19de eeuw beïnvloed door manipulatie van het starten, het spreiden en het stoppen van de vruchtbaarheid. De resultaten van de aspecten die betrekking hebben op het starten (de gemiddelde eerstehuwelijksleeftijd), het spreiden (de lengte van de geboorte-intervallen) en het beëindigen van de vruchtbaarheid (de leeftijd van de vrouw bij de laatste bevalling) worden in wat volgt besproken.

De eerstehuwelijksleeftijd van de protestantse en katholieke bruiden was gemiddeld hoog tijdens de onderzoeksperiode, wat wijst op een restrictief huwelijkspatroon. Tijdens de eerste huwelijksperiode (1846-1878) trouwden de vrouwen van Korsele en Paulatem tijdens hun eerste huwelijk gemiddeld op 30-jarige leeftijd. Op het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw was de gemiddelde eerstehuwelijksleeftijd van de protestantse vrouwen 28 jaar, de katholieke bruiden waren toen 29 jaar. Tijdens de beide huwelijksperiodes was de gemiddelde eerstehuwelijksleeftijd van de protestantse en katholieke bruiden quasi gelijk. De protestantse en katholieke bevolking startten hun voortplanting dus gemiddeld op dezelfde leeftijd.

Huwelijksperiode	Protestanten	N	Katholieken	N
1846-1878	30,16	32	30,01	63
1879-1910	28,02	31	28,89	32

TABEL 5: GEMIDDELDE EERSTEHUWELIJSLEEFTIJD (JAREN) VAN DE BRUID IN KORSELE EN PAULATEM, 1846-1910¹⁹

De gemiddelde duur van de gesloten geboorte-intervallen was tijdens de onderzoeksperiode bij de protestanten 4 à 5 maanden langer dan bij de

¹⁹. Bron: Eigen berekening op basis van alle eerste huwelijken die in Korsele en Paulatem werden gesloten tijdens de jaren 1846-1910.

katholieken. Na schatting van de duur van de postpartum amenorroe (PPA, zie tabel 6) werd vastgesteld dat het verschil in intervallenlengte tussen de onderzochte bevolking in belangrijke mate wordt beïnvloed door de borstvoedingspraktijk. Tabel 6 vergelijkt de gemiddelde intervallenlengte naargelang de leeftijd waarop het vorige kind stierf. Indien het vorige kind in de loop van de eerste maand overleed, speelde de lactatie een te verwaarlozen of geen rol. Indien het vorige kind daarentegen minstens tot de conceptie van het volgende kind in leven bleef, kwam de borstvoedingspraktijk ten volle als determinant van het geboorte-interval naar voor (Van Bavel, 2002, 183).

De duur van de amenorroe is gemiddeld het langst bij de protestantse bevolking van Korsele. Zowel bij de protestanten van Korsele als bij de katholieken van Paulatem daalde de amenorroe tijdens de periode 1879-1910 met gemiddeld één maand. De daling van de intensiteit van de borstvoedingspraktijk bij de onderzochte bevolking verliep analoog met de daling in Vlaanderen en Brabant in de loop van de 19de eeuw (Vandenbroeke, Van Poppel & Van der Woude, 1983). Volgens de regressie van Bongaarts en Potter (1983, 25) komt een amenorroe van 13 maanden overeen met een gemiddelde lactatieduur van 20 maanden.²⁰ Gemiddeld bedroeg de lactatieperiode van de protestanten van Korsele tijdens de onderzoeksperiode 18 à 20 maanden. De katholieke bevolking van Paulatem kende toen een gemiddelde lactatieperiode van 14 à 16 maanden. Vastgesteld wordt dus dat de protestantse bevolking van Korsele tijdens de periode 1846-1910 gemiddeld 4 maanden langer borstvoeding gaf dan de katholieken van Paulatem. De verschillende protestantse en katholieke visie over de borstvoedingspraktijk kwam bij de onderzochte protestantse en katholieke bevolking dus tot uiting tijdens de onderzoeksperiode. De geslotenheid van de protestantse gemeenschap van Korsele zorgde ervoor dat het belang van het geven van borstvoeding niet verder werd verspreid in het omliggend katholieke Oost-Vlaamse platteland. Eveneens zal de houding van de katholieke geestelijken ten aanzien van de borstvoedingspraktijk en de katholieke visie op het huwelijk (plicht tot procreatie) een invloed hebben gehad op de katholieke bevolking van Paulatem.

Het overlijden van een levendgeborene tijdens het eerste levensjaar kwam eveneens tot uiting in de lengte van de geboorte-intervallen. De gemiddelde lengte van de geboorte-intervallen was bij de protestanten en de katholieken gemiddeld 9 maanden korter na het overlijden van de zuigeling. De zuigelingensterfte was tijdens de onderzoeksperiode (met uitzondering van de

²⁰ De regressie van Bongaarts en Potter geeft de relatie weer tussen de gemiddelde duur van de lactatieperiode en de PPA. Voor meer informatie, zie Bongaarts en Potter (1983).

periode 1846-1860) het laagst bij de protestanten van Korsele (zie figuur 5).²¹ Gemiddeld overleed 10% van de protestantse en 12% van de katholieke zuigelingen tijdens het eerste levensjaar. De hogere zuigelingensterfte bij de katholieken kan verklaard worden door de kortere duur van de borstvoedingspraktijk in Paulatem. Een kind dat gedurende langere tijd borstvoeding kreeg, had tijdens de 19de eeuw namelijk betere overlevingskansen dan een kind dat geen of maar kort borstvoeding kreeg (Vandenbroeke, Van Poppel & Van der Woude, 1983, 7-60).²²

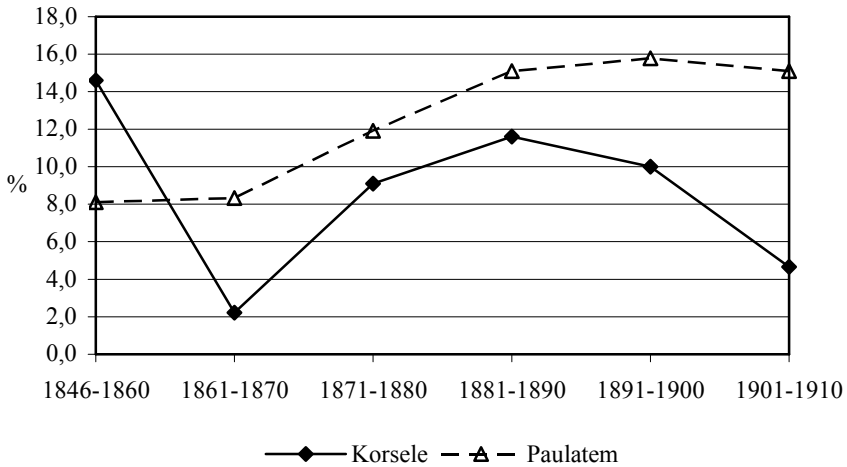
Huwelijksperiode	Vorig kind stierf in 1 ^{ste} levensmaand	Vorig kind overleefde tot conceptie 2 ^{de} kind	Verskil = PPA	N (sterfte)	N (leven)
Protestanten					
1846-1878	12,8	26,0	13,2	8	80
1879-1910	16,6	28,2	11,7	10	69
Katholieken					
1846-1878	15,1	25,1	10,0	9	62
1879-1910	16,6	25,6	9,0	8	40

TABEL 6: SCHATTING VAN DE DUUR VAN DE PPA (IN MAANDEN) IN KORSELE EN PAULATEM, 1846-1910

Onderzoek toonde ook aan dat de laatste geboorte-intervallen gemiddeld langer waren bij de protestantse bevolking van Korsele, bij de katholieken van Paulatem werd dit niet vastgesteld. De lengte van het laatste geboorte-interval nam tijdens de tweede huwelijksperiode nog toe bij de protestantse bevolking, wat wijst op een vermindering van de vruchtbaarheid na de geboorte van een bepaald aantal kinderen tijdens de periode 1879-1910. Dit *stopping*gedrag van de protestantse bevolking van Korsele kwam ook reeds tot uiting bij de analyse van de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid (zie tabel 4).

²¹ De opmerkelijke piek in het zuigelingensterftecijfer van de protestanten tussen de jaren 1846-1860 kan na detailstudie worden verklaard. Van de 13 protestantse zuigelingen die tijdens deze periode stierven, overleden er 6 in hetzelfde gezin. In dit protestantse gezin werden tussen de jaren 1843 en 1863 dertien kinderen geboren, waarvan 9 kinderen overleden. De zes kinderen van dit koppel die overleden tijdens de jaren 1846-1860 zorgden er dus voor dat de protestantse zuigelingensterfte een piek kende tijdens deze periode.

²² Borstvoeding zorgt voor een optimale voedselinname van de zuigeling. De moedermelk bevat een immunisatie tegen bepaalde infecties en voorkomt of geneest bepaalde allergieën, waardoor het kind ook later beter gewapend is tegen ziekte (Scott & Duncan, 2000, 71-87).

FIGUUR 5: ZUIGELINGENSTERFTECIJFER IN KORSELE EN PAULATEM, TIENJAARLIJKE GEMIDDELTE, 1846-1910 (KORSELE: N=34, PAULATEM: N=40)

De leeftijd van de vrouw bij de laatste bevalling is een indicator van het einde van de vruchtbaarheid. Tijdens de periode 1846-1910 was de protestantse moeder bij de geboorte van haar laatste kind gemiddeld 41 jaar. De katholieke vrouw was toen gemiddeld 40 jaar oud. De gemiddeld hoge leeftijd van de onderzochte vrouw bij de laatste geboorte wijst op de aanwezigheid van een natuurlijke vruchtbaarheid. Eveneens wordt vastgesteld dat er weinig verschil is tussen de protestanten van Korsele en de katholieken van Paulatem op het vlak van het beëindigen van de vruchtbaarheid.

Huwelijksperiode	Protestanten	N	Katholieken	N
1846-1878	41,33	12	40,92	12
1879-1910	40,06	16	39,90	10

TABEL 7: GEMIDDELTE LEEFTIJD VAN DE MOEDER BIJ DE LAATSTE GEBORTE (IN JAREN) IN KORSELE EN PAULATEM, VOLTOOIDE HUWELIJKEN, 1846-1910

Het gemiddeld aantal kinderen dat geboren werd bij de protestantse en katholieke echtparen die het einde van de fertiele huwelijksjaren bereikten, werd berekend met behulp van McDonalds model van starten, spreiden en

stoppen (McDonald, 1984). McDonald omschrijft de gemiddelde, finale, legitieme, bruto pariteit b van voltooide huwelijken als een functie van:

$$b = s \cdot (1 + \frac{l - m - f}{i}) \text{ met:}$$

s , de proportie huwelijken met minstens één kind;

m , de gemiddelde huwelijksleeftijd van de vrouwen die minstens één kind kregen;

f , de gemiddelde duur tussen huwelijk en eerste geboorte;

i , de gemiddelde duur van de intergeboorte-intervallen;

l , de gemiddelde leeftijd van de vrouw bij de laatste geboorte (*Ibid.*, 25).²³

Tijdens de onderzoeksperiode werden gemiddeld 5,8 kinderen geboren bij de protestantse koppels. Het gemiddeld aantal geboorten bij de katholieke echtparen was toen gelijk aan 6,3. Tijdens de volledige onderzoeksperiode (1846-1910) was het aantal kinderen steeds lager bij de protestanten van Korsele. Tussen de beide huwelijksperiodes is er nauwelijks een verschil in bruto pariteit vast te stellen. Het model van McDonald toont, net zoals de analyse van de huwelijksvruchtbaarheid naar de huwelijksduur (zie figuur 4), dat de vruchtbaarheid van de protestanten van Korsele zowel vóór als tijdens de vruchtbaarheidstransitie lager is dan bij de katholieken van Paulatem. Dit vruchtbaarheidsverschil, rekening houdend met de beperktheid van de data, is voornamelijk te wijten aan het groepseffect (protestanten versus katholieken). Het periode-effect, met name de daling van de vruchtbaarheid na 1879, kwam slechts tijdens de analyse van de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid tot uiting. Verdere analyses wezen echter steeds in de richting van een groepseffect. Er kan dus besloten worden dat het verschil in vruchtbaarheid bij de onderzochte rurale geloofsgemeenschappen voornamelijk toe te schrijven is aan de religieuze groepering waartoe men behoort.

Met behulp van het model van McDonald is het mogelijk om het verschil in bruto pariteit tussen de protestanten en de katholieken te verklaren aan de hand van het starten, spreiden en stoppen van de voortplanting. De vruchtbaarheidsstart van de huwelijken wordt vertegenwoordigd door de huwelijksleeftijd m en de duur tot de eerste geboorte f . De i -factor staat voor de spreiding en de l -factor voor het stoppen van de vruchtbaarheid (*Ibid.*, 25). Bovenstaande resultaten tonen aan dat de gemiddelde huwelijksleeftijd van de protestantse en katholieke vrouwen die minstens één kind kregen tijdens de beide huwelijksperiodes quasi gelijk was. De gemiddelde duur tot de eerste geboorte was telkens langer bij de katholieken. Tijdens de onderzoeksperiode waren de gesloten geboorte-intervallen gemiddeld 4 maanden langer bij de

²³. Tijdens dit onderzoek werd McDonalds model beperkt tot eerste huwelijken en tot gehuwde koppels met minstens één kind (dus $s = 1$).

protestanten van Korsele. De gemiddelde leeftijd van de protestantse en de katholieke vrouw bij de laatste geboorte verschilde weinig tijdens de jaren 1846-1910. Het model van McDonald toont dus aan dat het verschil in bruto pariteit tussen Korsele en Paulatem voornamelijk te verklaren is door de gemiddeld kortere duur van de geboorte-intervallen bij de katholieke bevolking van Paulatem. Door de langere geboorte-intervallen bij de protestantse bevolking van Korsele werden er bij hen gemiddeld minder kinderen geboren tijdens de onderzoeksperiode dan bij de katholieken van Paulatem. In het volgende deel wordt dieper ingegaan op dit verschil in spreidingsgedrag.

	Huwelijksperiode 1846-1878		Huwelijksperiode 1879-1910	
	Protestanten	Katholieken	Protestanten	Katholieken
m (jaren)	30,00	30,25	27,38	27,60
f (maanden)	9	11	11	14
i (maanden)	26	22	30	25
l (jaren)	41,33	40,92	40,06	39,90
b	5,88	6,32	5,71	6,34
N	12	12	16	10

TABEL 8: WAARDEN VAN DE PARAMETERS UIT MCDONALDS MODEL VAN STARTEN, SPREIDEN EN STOPPEN IN KORSELE EN PAULATEM, VOLTOOIDE HUWELIJKEN, 1846-1910

4.4. Multivariate analyse van het spreidingsgedrag

In de multivariate analyse wordt het verschil in spreidingsgedrag van de onderzochte protestanten en de katholieken met behulp van het proportioneel snelheidsmodel (Cox' regressiemodel) verder onderzocht. De afhankelijke variabele in de multivariate Cox-regressie is de momentane kans op een nieuwe, effectieve conceptie (Cox, 1972). Deze momentane kans bepaalt de lengte van het interval en heet in de duurmodellen de *hazard rate*, in wat volgt vertaald als de snelheid. De *hazard rate* geeft dus de snelheid weer waarmee gebeurtenissen optreden (Allison, 1984, 22-24).

De variabelen leeftijd van de vrouw, de huwelijksduur, al dan niet finaal gesloten geboorte-interval, bruto legitieme pariteit en het overlijden van het vorig kind vóór de conceptie van het volgende kind worden in het model opgenomen ter controle van de natuurlijke vruchtbaarheidsverschillen

(Knodel, 1988; Van Bavel, 2002, 294; Van Bavel & Kok, 2004, 125-126; Van Bavel & Kok, 2005a). Eveneens wordt de invloed van godsdienst op het demografisch gedrag onderzocht in het model. We verwachten dat de lengte van de geboorte-intervallen langer is bij de protestantse koppels (Van Bavel & Kok, 2004, 129-130). De parameters die op een niveau van 0,05 statistisch significant zijn, worden cursief in de tabel weergegeven (zie tabel 9).

	Huwelijksperiode 1846-1878			Huwelijksperiode 1879-1910		
	exp (coëff.)	sf (coëff.)	p	exp (coëff.)	sf (coëff.)	p
<i>Leeftijd van de moeder</i>						
<25 jaar (ref.)	1	/	/	1	/	/
25-29 jaar	0,56	0,366	0,111	0,81	0,356	0,565
30-34 jaar	0,79	0,354	0,502	0,76	0,601	0,436
35-39 jaar	0,51	0,372	0,067	0,93	0,380	0,854
40 en ouder	0,64	0,497	0,373	1,21	0,491	0,688
Huwelijksduur (jaren)	0,84	0,067	0,007	0,96	0,074	0,588
Laatste gesloten interval	0,65	0,229	0,050	0,59	0,258	0,042
Bruto legitieme pariteit	1,42	0,127	0,006	1,05	0,147	0,739
Vorig kind overleden vóór conceptie van volgend kind	2,48	0,329	<0,0001	1,58	0,308	<0,0001
<i>Godsdienst</i>						
Protestants (ref.)	1	/	/	1	/	/
Katholiek	1,13	0,165	0,478	1,23	0,197	0,295
Aantal geboorte-intervallen	162	df	p	118	df	p
Likelihood ratio Chi ²	57,94	9	<0,0001	28,91	9	0,0007

TABEL 9: COX-REGRESSIE VAN DE SNELHEID VAN EEN EFFECTIEVE BEVRUCHTING IN GESLOTEN GEBORTE-INTERVALLEN, PER HUWELIJSPERIODE, 1846-1910²⁴

De resultaten tonen aan dat het effect van de leeftijd van de vrouw, gegeven dat er een volgend kind komt, niet statistisch significant is. De effecten van de andere variabelen die de natuurlijke determinanten van de intervallengte controleren, komen daarentegen wel sterk tot uiting. Tijdens de eerste huwelijksperiode daalt de kans op een nieuwe conceptie met 16% per extra

²⁴ Opmerking: sf = standaardfout.

huwelijksjaar. Dit effect verdwijnt tijdens de periode 1879-1910. Het laatste gesloten geboorte-interval duurt tijdens de onderzoeksperiode gemiddeld langer dan de voorgaande intervallen. De snelheid ligt 35 à 40% lager dan bij de vorige geboorte-intervallen. De bruto legitieme pariteit kent tijdens de eerste huwelijksperiode een statistisch significant positief effect. Echtparen die bij een gegeven huwelijksduur al veel geboorten hebben, krijgen significant sneller een volgend kind. Tijdens de tweede huwelijksperiode daalt dit effect. Na het overlijden van het vorige kind duurt het significant minder lang tot de bevruchting van het volgende kind. De snelheid waarmee een volgend kind komt, is opmerkelijk hoger na het overlijden van de laatstgeboren baby dan bij het overleven van dit kind.

Na controle voor de andere variabelen in het model, schat het snelheidsmodel dat de lengte van de geboorte-intervallen bij de katholieken tijdens beide huwelijksperiodes korter is dan bij de protestantse bevolking. Dit resultaat is, wellicht omwille van de zeer kleine steekproef die tijdens deze analyse werd gebruikt, niet statistisch significant. Tijdens de tweede huwelijksperiode (1879-1910) nam het verschil in snelheid tussen de protestanten en de katholieken nog toe. De verkorting van de gesloten geboorte-intervallen tijdens de jaren 1879-1910 bij de katholieke bevolking kan het gevolg zijn van een stijgende zuigelingensterfte en/of dalende borstvoedingspraktijk. De grafiek die bij de bespreking van de zuigelingensterfte wordt weergegeven (zie figuur 5), toont een stijging in de zuigelingensterfte bij de katholieken op het einde van de 19de eeuw. Eveneens was de zuigelingensterfte hoger in Paulatem dan in Korsele tijdens deze periode. Zoals reeds werd vermeld, gaf de protestantse bevolking tijdens de periode 1846-1910 gemiddeld 4 maanden langer borstvoeding dan de katholieke bevolking. Tijdens de tweede huwelijksperiode daalde de borstvoedingspraktijk zowel bij de protestanten als de katholieken (gemiddelde daling van 2 maanden). De verkorting van de gesloten geboorte-intervallen tijdens de jaren 1879-1910 bij de katholieke bevolking werd dus in beperkte mate beïnvloed door de dalende borstvoedingspraktijk, daar deze eveneens daalde bij de protestanten tijdens deze periode. Na onderzoek wordt dus vastgesteld dat de verkorting van de katholieke gesloten geboorte-intervallen tijdens de tweede huwelijksperiode voornamelijk wordt verklaard door de stijgende zuigelingensterfte onder de katholieke bevolking van Paulatem.

De multivariate analyse toont aan dat de lengte van de geboorte-intervallen in de beide huwelijksperiodes verschillend is bij de onderzochte geloofsgemeenschappen. De gemiddeld kortere duur van de gesloten geboorte-intervallen bij de katholieken speelde een belangrijke rol in het gemiddeld hoger aantal geboorten bij katholieke echtparen tijdens de periode 1846-

1910. De lagere bruto pariteit van de protestantse bevolking van Korsele tijdens de onderzoeksperiode werd dus in grote mate beïnvloed door de spreiding van de geboorte-intervallen door de protestanten van Horebeke. In deze context is het noodzakelijk om (nogmaals) te wijzen op het feit dat de godsdienstige parameter in het model niet statistisch significant is. Anderzijds blijkt dat de variabelen die controleerden voor de natuurlijke determinanten van de intervallengte (met uitzondering van de leeftijd van de vrouw) wel statistisch significant zijn tijdens de onderzochte periode. Er kan dan ook gesteld worden dat de lengte van de geboorte-intervallen bij de onderzochte protestanten en katholieken tijdens de periode 1846-1910 voornamelijk werd beïnvloed door de natuurlijke determinanten van de intervallengte, zonder hierbij het belang van de godsdienstige denominatie te ontkennen.

5. BESLUIT

In dit onderzoek wordt de invloed van godsdienst op de daling van de vruchtbaarheid in Korsele en Paulatem onderzocht tijdens de periode 1846-1910. Centraal staat de vraag naar de verschillen in demografisch gedrag tussen de protestanten en de katholieken van deze twee Oost-Vlaamse gemeenten. Tijdens de onderzoeksperiode werden de kerkelijke verbodsvorschriften op geslachtsgemeenschap en huwen tijdens de vasten en de advent, evenals het verbod op voorhuwelijks betrekkingen in aanzienlijke mate nageleefd door de onderzochte geloofsgemeenschappen. Dit onderzoek toont eveneens aan dat de huwelijksvruchtbaarheid in Korsele en Paulatem op verschillende wijze evolueert tijdens de onderzoeksperiode. Tijdens de tweede huwelijksperiode (1879-1910) daalt de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid van de protestantse bevolking, terwijl die bij de katholieken van Paulatem nauwelijks een evolutie kent. De protestantse bevolking van Korsele verminderde haar vruchtbaarheid dus doelbewust na de geboorte van een bepaald aantal kinderen (*stopping*). Daarnaast toont de analyse van de huwelijksvruchtbaarheid naar de huwelijksduur enerzijds en het model van McDonald anderzijds aan dat de huwelijksvruchtbaarheid van de onderzochte protestanten tijdens de hele onderzoeksperiode (1846-1910) steeds lager is dan de katholieke huwelijksvruchtbaarheid. Hieruit kan geconcludeerd worden dat het verschil in vruchtbaarheid bij de onderzochte gemeenschappen voornamelijk toe te schrijven is aan de religieuze groepering waartoe men

behoort (groepseffect) en slechts in beperkte mate wijst op een periode-effect (daling van de vruchtbaarheid na 1879).

Na analyse van de directe determinanten van de vruchtbaarheid wordt vastgesteld dat het verschil in bruto pariteit tussen de beide religieuze groeperingen wordt verklaard door het verschillend spreidingsgedrag van de onderzochte protestantse en katholieke bevolking. Gemiddeld waren de gesloten geboorte-intervallen bij de protestanten 4 à 5 maanden langer dan bij de katholieken. De resultaten van de multivariate analyse tonen aan dat de lengte van de geboorte-intervallen wordt beïnvloed door de natuurlijke determinanten van de intervallengte. Eveneens wijst het model in de richting van een godsdienstige invloed. De verschillende religieuze opvattingen over een hoge vruchtbaarheid en de borstvoedingspraktijk, de religieuze ideologieën over het al dan niet toepassen van de geboortebeperking, de kracht van de heersende religie en de verbondenheid met de religieuze gemeenschap hadden een invloed op de vruchtbaarheid van de onderzochte protestantse en katholieke bevolking tijdens de periode 1846-1910.

Tot slot van dit onderzoek wil ik er (nogmaals) op wijzen dat de resultaten van dit onderzoek slechts betrekking hebben een relatief gering aantal onderzochte cases. De protestanten die tijdens de 19de en het begin van de 20ste eeuw in Korsele leefden, vormden slechts 'een klein eilandje in een zee van katholieken'. Gezien de beperktheid van de data zijn de conclusies van dit onderzoek daarom misschien wat voorbarig, maar anderzijds werpen ze toch een (ver)nieuw(end) licht op het demografisch gedrag van de protestantse en katholieke bevolking van Korsele en Paulatem.

AFKORTINGEN

PPA	postpartum amenorroe
RAR	Rijksarchief van Ronse

BIBLIOGRAFIE

Bronnen

Gemeentearchief van Zwalm, dienst burgerlijke stand
Registers van de burgerlijke stand van Paulatem, 1901-1910

Industrietelling, Brussel, 1846
Industrietelling, Brussel, 1910
Landbouwtelling, Brussel, 1846
Landbouwtelling, Brussel, 1895

Archief van het Protestants Historisch Museum Abraham Hans

Doopregister: 1846-1910
Trouwregister: 1846-1910
Doodregister: 1846-1910
Handelingen van de Kerkeraad van de Protestantse Gemeente van Oudenaarde (1817-1830)
Notulenboeken van de vergaderingen van de Kerkeraad: 1843-1863, 1863-1884, 1884-1919
Register der Handelingen van de Kerkeraad (1813-1843)

Rijksarchief van Ronse (RAR)

Alfabetische indexen op de bevolkingsregisters van Paulatem, s.d. – 1866 (2 delen)
Attesten van woonstverandering van Paulatem, 1886 – 1920 (35 stukken)
Beknopte inventaris van het kerkarchief van Paulatem, 1791 (1 stuk)
Bevolkingsregisters van Sint-Maria-Horebeke, 1847-1876 (6 delen)
Bevolkingsregisters van Paulatem, 1847-1881 (3 delen)
Bewijsstukken bij het bevolkingsregister van Paulatem, 1866 (1 omslag)
Parochieregisters van Paulatem (microfilm B317 en B318)
Registers van de burgerlijke stand van Paulatem, 1846-1900 (microfilm)

Literatuur

- ALLISON (P.D.), *Event history analysis: regression for longitudinal event data*, Newbury Park, 1984.
- ART (J.), "Bijdrage tot de geschiedenis van het protestantisme in Oost-Vlaanderen 1830-1914", *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XXV, 1971, pp. 211-222.
- ART (J.), *Kerkelijkheid als gedeeltelijke reflex op socio-economische situaties in de 19de eeuw*, Gent, 1974.
- ART (J.), "Zij die bleven. De protestanten van St.-Maria-Horebeke", *Spiegel Historiaal*, X, 1975, no. 2, pp. 106-113.
- ART (J.), *Kerkelijke Structuur en Pastorale Werking in het Bisdom Gent tussen 1830 en 1914*, Kortrijk-Heule, 1977.
- ART (J.), "De pastorale methodes van de Vlaamse parochiegeestelijkheid: verandering of continuïteit" in: E. LAMBERTS (ed.), *Een kantelend tijdperk. De wending van de kerk naar het volk in Noord-West-Europa (1890-1910)*, Leuven, 1992, pp. 227-243.
- BILLIET, (J.), *Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming*, Leuven, 1988.
- BLAKE (J.), "The fertility transition: continuity or discontinuity with the past?", *International Population Conference Florence*, Liège, 1985.
- BONGAARTS (J.), "A framework for analyzing the proximate determinants of fertility", *Population and Development Review*, IV, 1978, no. 1, pp. 105-132.
- BONGAARTS (J.) & POTTER (R.G.), *Fertility, Biology, and Behavior. An Analysis of the Proximate Determinants*, New York/Londen, 1983.

- CHESNAIS (J.-C.), *The demographic transition: stages, patterns and economic implications. A longitudinal study of sixty-seven countries covering the period 1720-1984*, Oxford, 2000.
- COALE (A.J.), "The decline of fertility in Europe since the eighteenth century as a chapter in demographic history" in: A.J. COALE & S.C. WATKINS (eds.), *The decline of fertility in Europe*, Princeton, 1986, pp. 1-30.
- COX (D.R.), "Regression models and life-tables", *Journal of the Royal Statistical Society, Series B (Methodological)*, XXXIV, 1972, no. 2, pp. 187-202.
- DAVIS (K.) & BLAKE (J.), "Social structure and fertility: An analytic framework", *Economic Development and Cultural Change*, IV, 1956, no. 4, pp. 211-235.
- DE JONGE (A.), *De Geuzenhoek te Horebeke. Van geslacht tot geslacht*, Horebeke, 1993.
- DE MAEYER (J.), "Relatie en huwelijk in de moderne tijd (ca.1800-ca.1950): Kerkelijke standpunten en strategieën" in: R. BURGGRAEVE, M. CLOET, K. DOBBELAERE & L. LEIJSEN (eds.), *Levensrituelen: het huwelijk*, Leuven, 2000, pp. 31-51.
- DEROSAS (R.) & VAN POPPEL (F.), *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*, Dordrecht, 2006.
- DHOOGHE (J.), "Het Belgisch Protestantisme" in: K. DOBBELAERE, L. VOYE, J.B. BILLIET & J. REMY (eds.), *België en zijn goden: kerken, religieuze groeperingen en lekenbeweging*, Leuven, 1985, pp. 341-364.
- DIERICKX (N.), *Zwalm*, Zwalm, s.d. (<http://www.zwalm.be/zwalm.doc>).
- FLANDRIN (J.-L.), *Familles. Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*, Paris, 1984.
- FLEURY (M.) & HENRY (L.), *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Paris, 1985.
- HAEGERMANS (H.), *Religieuze minderheden in België: de Pinksterbeweging en het Belgisch Protestantisme*, Leuven, 1973.
- HASQUIN (H.), VAN UYTVEN (R.) & DUVOSQUEL (J.-M.), *Gemeenten van België. Geschiedkundig en Administratief-Geografisch Woordenboek. 2. Vlaanderen-Brussel*, Brussel, 1980.
- HENRY (L.), *Manuel de démographie historique*, Genève, 1970.
- HENRY (L.), "Fondements théoriques des mesures de la fécondité naturelle", *Revue de l'Institut International de Statistique*, XXI, 1953, no. 3, pp. 135-151.
- HENRY (L.) & BLUM (A.), *Techniques d'analyse en démographie historique*, Paris, 1988.
- KNODEL (J.), *Demographic behavior in the past. A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries*, Cambridge, 1988.
- LESTHAEGHE (R.J.), "Een demografisch model voor de Oostvlaamse landelijke populatie in de 18de eeuw", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, V, 1974, nos. 1-2, pp. 61-100.
- LESTHAEGHE (R.J.), *The decline of Belgian fertility 1800-1970*, Princeton, 1977.
- LESTHAEGHE (R.) & WILSON (C.), "Chapter 6: Modes of Production, Secularization, and the Pace of the Fertility Decline in Western Europe, 1870-1930" in: A.J. COALE & S.C. WATKINS (eds.), *The decline of fertility in Europe*, Princeton, 1986, pp. 261-292.
- MATTHIJS (K.), *De mateloze negentiende eeuw. Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering*, Leuven, 2001.
- MATTHIJS (K.) & VAN DE PUTTE (B.), "Huwten tijdens de advent en de vasten in de 19de eeuw in Vlaanderen", *Belgisch tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXI, 2001, nos. 1-2, pp. 75-112.
- MCDONALD (P.), *Nuptiality and Completed Fertility: A Study of Starting, Stopping and Spacing Behavior*, Voorburg, 1984 (World Fertility Survey Comparative Studies 35).
- McQUILLAN (K.), *Culture, Religion and Demographic Behavior: Catholics and Lutherans in Alsace, 1750-1870*, Montreal, 1999.

- McQUILLAN (K.), "When does Religion Influence Fertility?", *Population and Development Review*, XXX, 2004, no. 1, pp. 25-56.
- MERCIER (D.J.), *De Plichten van het Huwelijksleven. Herderlijke brief van Zijne Eminentie Kardinaal Mercier, met toestemming des Auteurs in het Nederlandsch vertaald door Adrianus*, Leiden, 1910.
- MEURKENS (P.), *Sociale verandering in het oude kempenland 1840-1910: demografie, economie en cultuur van een preïndustriële samenleving*, Nijmegen, 1984.
- MOSLEY (H.), "The effects of nutrition on natural fertility" in: H. LERIDON & J. MENKEN (eds.), *Natural Fertility/Fécondité naturelle*, Liège, 1979, pp. 83-105.
- PERRENOUD (A.), "Malthusianisme et protestantisme: un modèle démographique weberien", *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, XXIX, 1974, no. 4, pp.975-988.
- SCHELLEKENS (J.) & VAN POPPEL (F.), "Religious differentials in marital fertility in The Hague (Netherlands) 1860-1909", *Population Studies*, LX, 2006, no. 1, pp.23-38.
- SCHOONHEIM (M.), *Mixing Ovaries and Rosaries. Catholic religion and reproduction in the Netherlands, 1870-1970*, Amsterdam, 2005.
- SCOTT (S.) & DUNCAN (D.J.), "Interacting effects of nutrition and social class differentials on fertility and infant mortality in a pre-industrial population", *Population Studies*, LIV, 2000, no. 1, pp. 71-87.
- SERVAIS (P.), "The Church and the family in Belgium, 1850-1914", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXI, 2001, nos. 3-4, pp. 621-647.
- SIMONS (G.), *Paulatem, kleinste gemeente van Oost-Vlaanderen*, Antwerpen, 1967.
- STORME (H.), *Die trouwen wilt voorsichtelĳck. Predikanten en moralisten over de voorbereiding op het huwelĳk in de Vlaamse bisdommen (17^e-18^e eeuw)*, Leuven, 1992.
- THORNTON (A.), WILLIAM (G.) & DANIEL (H.), "Reciprocal effects of religiosity, cohabitation and marriage", *American Journal of Sociology*, XCVIII, 1992, pp. 628-651.
- VAN BAVEL (J.), *Van natuurlijke naar gecontroleerde vruchtbaarheid? Geboortenbeperking in Leuven (1846-1910)*, Leuven, 2002.
- VAN BAVEL (J.) & KOK (J.), "Birth Spacing in the Netherlands. The Effects of Family Composition, Occupation and Religion on Birth Intervals, 1820-1885", *European Journal of Population*, XX, 2004, no. 2, pp. 119-140.
- VAN BAVEL (J.) & KOK (J.), "Are deliberate birth spacing effects in fact statistical and biodemographic artifacts? A critical study with data from the Netherlands", *Paper of the XXVth IUSSP International Population Conference in Tours*, France, July 2005a.
- VAN BAVEL (J.) & KOK (J.), "The role of religion in the Dutch Marital Fertility Transition: starting, spacing and stopping in the heart of the Netherlands, 1845-1945", *Continuity and Change*, XX, 2005b, no. 2, pp.247-263.
- VANDENBROEKE (C.), *Vrijen en trouwen van de Middeleeuwen tot heden: seks, liefde en huwelĳk in historisch perspectief*, Brussel, 1986.
- VANDENBROEKE (C.), DEVOS (I.) & LAMBRECHT (T.), *Bevolking, voeding en levensstandaard in het verleden: verzamelde werken van Prof. Dr. Chris Vandenbroeke*, Gent, 2004.
- VANDENBROEKE (C.), VAN POPPEL (F.) & VAN DER WOUDE (A.M.), "Geboorten, zuigelingenvoeding en zuigelingensterfte in hun regionale verscheidenheid in de 19de eeuw", *Bevolking en Gezin*, II, 1983, pp. 7-60.
- VAN POPPEL (F.), *Differential fertility in the Netherlands: an overview of long-term trends with special reference to the post-World War I marriage cohorts*, Voorburg, 1984.
- VRIELINCK (S.), *De territoriale indeling van België (1795-1963): bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief en gerechtelĳk), met de officiële uitslagen van de volkstellingen*, Leuven, 2000.

- WAGENER (J.H.C.), *Histoire de la plus ancienne église protestante de la Belgique [Maria Hoorebeke, Maeter et Etichove]: rapport présenté au Synode le 24 juin 1884 dans l'église évangélique du musée à Bruxelles*, Bruxelles, 1885.
- WATKINS (S.C.), *From Provinces into Nations. Demographic Integration in Western Europe 1870-1960*, Princeton, 1991.
- WOLLESWINKEL-VAN DEN BOSCH (J.), *The epidemiological transition in The Netherlands*, Rotterdam, 1998.

Religion et naissance chez les protestants et catholiques ruraux en Flandre-Orientale (1846-1910)

SARAH MOREELS

RÉSUMÉ

Le projet de cet article est de mesurer l'influence de la religion sur la diminution de la fécondité entre 1846 et 1910 à Korsele et Paulatem, deux villages ruraux de Flandre orientale. Sur la base d'une reconstitution des familles, sont analysés, de manière descriptive et "multivariante" les facteurs qui ont influencé directement la fécondité de la population protestante et catholique. Les résultats obtenus montrent que pendant la période retenue, la différence du taux de fécondité s'explique essentiellement par l'appartenance à l'un ou l'autre groupe (protestant versus catholique), mais il ne dépend pas de la période (déclin de la fécondité). L'écart entre les deux groupes se manifeste par une différence de comportement entre ces populations. Le modèle régressif mis au point par Cox tient compte de l'influence de la religion. Les conceptions du catholicisme et du protestantisme à propos de la fécondité, de l'allaitement maternel et du planning familial sont autant de facteurs qui ont influencé le taux de fécondité des populations des deux villages étudiés.

Religion and birth among rural Protestants and Catholics in East-Flanders (1846-1910)

SARAH MOREELS

SUMMARY

This research investigates how religious denominations have influenced the fertility decline in Korsele and Paulatem (East-Flanders) between 1846 and 1910 by way of the family reconstruction method. The starting, spacing and stopping patterns of the rural Protestants and Catholics are analysed by descriptive and multivariate models. The results indicate that the difference in fertility owes to the group effect (Protestant versus Catholic) and only to a minor extent to a period effect (decline of fertility). This difference in crude parity between the two religion denominations is due to a difference in birth spacing. Cox's regression model of birth intervals discloses that the birth intervals of the Protestants of Korsele are longer than the Catholic intervals. Different religious values on issues like high fertility and breast-feeding, religious ideologies on birth control, the power of the prevailing denomination or the religious identification had an influence on the fertility of the observed Protestants and Catholics in the period 1846-1910.